

JOS SWANENBERG

KOLBLOEMEN, BLOEDPATERS EN MANEBLADEN VERSUS ZOETELIEF EN LUITENTUIT

BRONNEN VAN LEXICALE VARIATIE IN DE BRABANTSE FLORA EN FAUNA

Abstract

The topic of this paper is the structure of lexical variation in a relatively small language area in the ethnobiological domain. In this field lexical variation can be copious and one might wonder why there are so many different names for a certain notion, especially when there is only one name for other notions ('sky-lark' in contradistinction to 'bird'). To answer such a question one would have to find out:

- what is the structure of lexical variation in the denomination of flora and fauna?
- which word building processes underlie lexical variation?
- and which motives for denomination can be identified?

These topics are given attention by explaining the etymology of the various ethnobiological terms and by ordering and analysing the words on their morphological and on their semantic structure. In the first place the names of three species of song-birds in the Brabant dialects will be given heed and secondly the names of six species of herbaceous plants in the Brabant dialects will come to the fore.

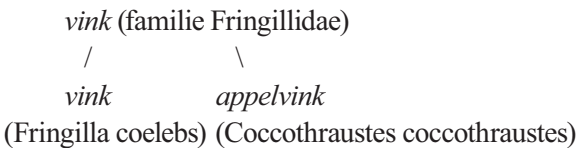
1. **Inleiding**

Lexicale variatie of heteronymie kan in de Nederlandse dialecten omvangrijk zijn. In verschillende regionale woordenboeken wordt deze omvang rijkelijk gedocumenteerd. Een algemene, sluitende verklaring voor het optreden van lexicale variatie is evenwel (nog) niet voorhanden (zie bijv. Van Bree 2000 en De Tier & Devos 2000).

In eerder onderzoek werd gezocht naar de aard van de structuur van lexicale variatie in Zuid-Nederlandse dialecten door middel van het ordenen en kwantificeren van de heteroniemen op basis van hun morfologische en semantische eigenschappen (Swanenberg 2000). De materiaalverzameling kwam

uit één semantisch domein, inheemse kleine zangvogels om precies te zijn. In de paragrafen 2 en 3 van deze bijdrage wordt daar nog eens op teruggekomen. Het geanalyseerde materiaal bestond uit de dialectbenamingen van ruim twintig soorten vogels, die in geslachten of families geordend worden. Het betrof dus samenhangende groepen begrippen met een hiërarchische structuur. In de analyse van Berlin 1992 krijgen basisniveaubegrippen (“basic level objects”, die het meest voorkomen in ons dagelijks leven en het eerst geleerd worden door kinderen) primaire namen. Dat zijn meestal simplexen, zoals *vogel* en *bloem*, *mus* en *roos*. Categorieën beneden het basisniveau (specifieke categorieën) krijgen secundaire namen, dat zijn complexe namen, zoals *staartmees*, *grote lijster* of *wintereik*. Zodra men deze conceptuele differentiatie gaat maken, treden er benoemingsprocessen in werking waarbij complexe woorden gevormd worden (conceptuele differentiatie leidt tot lexicale variatie want als een entiteit voldoende afwijkt van het prototype, ontstaat de behoefte aan een nieuwe benaming). Exemplaren waar men het meest mee vertrouwd is (prototypen) kunnen daarbij weer de primaire naam krijgen. Dan is er sprake van autohyponymie: de vink en de appelvink horen beiden tot de familie van de vinken; *vink* is dus tegelijk hyponiem en hyperoniem.

Autohyponymie

De patronen die werden blootgelegd in de analyse van de vogelnamen lieten zien dat het verzamelde materiaal inderdaad voor het overgrote deel bestaat uit primaire namen en secundaire namen.

De vraag die het uitgangspunt van deze bijdrage vormt, is nu of naamgeving ook in andere semantische domeinen op deze wijze plaatsvindt. Hier zal dan ook worden onderzocht wat de analyse voor resultaten bereikt op een ander gebied, i.c. de volksnamen van een aantal wilde planten. Voor deze studie, die in de paragrafen 4 en 5 wordt uiteengezet, dient de materiaalverzameling van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD) als uitgangspunt.⁽¹⁾ De

⁽¹⁾ Behalve in de woordenboekafleveringen kan het materiaal ook meer gedetailleerd worden geraadpleegd op internet: www.ru.nl/dialect/ (zie Kruijsen & Swanenberg 2003).

thematische opzet van het WBD biedt een goede mogelijkheid om lexicale en lexicaal-morfologische studies te verrichten die van een semantisch perspectief uitgaan (Moerdijk & Geeraerts 1991: 93).

In de volgende paragraaf zal zoals gezegd eerst een reprise volgen van een gedeelte van de hierboven genoemde studie over vogelnamen (Swanenberg 2000), waarbij de benamingen van drie leeuweriken worden geanalyseerd.

2. Vogelnamen

In WBD, deel III, aflevering 4.1 zijn lemma's opgenomen voor de veldleeuwerik, de kuifleeuwerik en de boomleeuwerik. Deze drie vogelsoorten hebben ieder een bruingestreept verenkleed en zijn ongeveer even groot. De zang en roep zijn echter heel verschillend en ook de habitat verschilt per soort.

2.1 De veldleeuwerik

De veldleeuwerik (*Alauda arvensis*) laat zijn gevarieerde zang vrijwel uitsluitend in de vlucht horen. Hij leeft op akkers en weiden. De veldleeuwerik broedt in het gras en trekt in de winter weg.

Benamingen die verwijzen naar de habitat zijn *veldleeuwerik*, *akkerleeuwerik*, *grasleeuwerik*, *heileeuwerik*, *korenleeuwerik* en *rogleeuwerik*. Ook de namen *akkerman* en *ploegloper* hebben dit benoemingsmotief. Omdat de veldleeuwerik zingt wanneer hij omhoog vliegt, heet hij ook *hemelleeuwerik*, *klimleeuwerik* of *stijg(er)leeuwerik*. *Zangleeuwerik* verwijst tevens naar het lied en de woordtypen *hoogmannetje* en *parachutevogeltje* verwijzen weer naar de typische vlucht, gedurende welke de veldleeuwerik zijn lied laat horen (de vogel stijgt daarbij langzaam op, bidt een tijdje in de lucht en daalt weer langzaam). Dat is ook het benoemingsmotief van de naam *hobbelleeuwerik*, waarbij het eerste woorddeel verwijst naar het in de lucht hangen en wentelen; vgl. Middel-nederlands *hobbelen*, *hobelen* 'draaien, wentelen' (Verdam 1932). De veldleeuwerik wordt zeer vaak met de primaire naam *leeuwerik* benoemd; 288 van de 352 opgaven zijn van dit type, 21 maal werd *veldleeuwerik* gegeven en de overige benamingen komen allen in minder dan vijf plaatsen voor. Van Oort 1935 noemt *veldleeuwerik* nog een volksnaam van de veldleeuwerik; bij hem heet de veldleeuwerik officieel *leeuwerik*.

2.2 De kuifleeuwerik

De kuifleeuwerik (*Galerida cristata*) lijkt uiterlijk op de veldleeuwerik maar heeft een opvallende kuif. De roep lijkt op de zang en klinkt als “tjie-riet-riew”. Hij is te vinden op open terrein zoals aan buitenranden van stad en dorp en is niet erg schuw.

Net als de veldleeuwerik wordt ook de kuifleeuwerik wel eens *leeuwerik* zonder meer genoemd, maar dat gebeurt veel minder vaak dan bij de veldleeuwerik (97 van de 360 opgaven zijn van dit type). Benamingen die naar de kuif verwijzen zijn *kuifleeuwerik*, *kuifjesleeuwerik*, *trosleeuwerik*, *topleeuwerik*, *tuilleeuwerik*, *puntleeuwerik* en *pinleeuwerik*. *Kuifleeuwerik*, *trosleeuwerik* en *topleeuwerik* komen frequent voor (resp. 108, 37 en 38 opgaven), waarbij *topleeuwerik* veel in de provincie Antwerpen wordt opgegeven en in iets mindere mate in Vlaams-Brabant en *trosleeuwerik* veel voorkomt in het Oost-Noord-Brabants. Andere samenstellingen met *leeuwerik* zijn de veel minder frequente benamingen *kantleeuwerik* (slootkant, als verwijzing naar de broedplaats), *akkerleeuwerik*, *bergleeuwerik* (refereert aan zandverstuivingen), *straatleeuwerik*, *huisleeuwerik*, *heilleeuwerik* en *tuintjesleeuwerik*, allen verwijzend naar de habitat. De laatste benaming kan evenwel een volksetymologie van *tuiltjesleeuwerik* zijn. Het woordtype *strontleeuwerik* refereert aan de gewoonte van de kuifleeuwerik om in paardenmest insecten en granen te zoeken.

De typen *strontpikker*, *strontenpikker*, *stronthopper* en *straatvogel* herinneren aan de tijd dat de kuifleeuwerik een gewone verschijning was in het dorp, waar hij op straat in paardenmest zijn kost bijeenzocht. *Strontpikker* is met 20 opgaven een frequente benaming in het Midden-Noord-Brabantse dialectgebied. Ook *taartenpikker* benoemt die gewoonte (*tort* “drek, mest”). *Kuifeling*, *kuiver*, *top* en *topper* verwijzen weer naar de kuif. De woordtypen *tjur*, *tureluur*, *tureluut*, *tuutuut*, *luitentuit*, *luitekentuit* en *reiteketeit* zijn zeer waarschijnlijk onomatopoeën. Opvallend zijn *hop* en *hok*; ze vinden aansluiting bij de naam *hoephap* die ook voor de kuifleeuwerik werd gegeven, want *hoephap* is een Zuid-Nederlandse volksnaam voor de hop (*Upupa epops*). De hop is gekuifd en wordt net als de kuifleeuwerik in verband gebracht met uitwerpselen: door het nest zelf te bevuilden ruiken de hop en zijn nakomelingen zo kwalijk dat roofdieren op afstand blijven.

2.3 De boomleeuwerik

De boomleeuwerik (*Lullula arborea*) zingt heel helder: “lulululu...”. Van Dobben (1954) verwoordde de roep als “tje-luutje-lief”. Het is een vogel van droog terrein, zoals hei met dennen.

Dialectnamen die de habitat als benoemingsmotief aanwijzen, zijn: *boomleeuwerik*, *grasleeuwerik*, *heileeuwerik*, *houtleeuwerik*, *bosleeuwerik* en *kantleeuwerik* (de eerste drie woordtypen komen veel voor met resp. 47, 19 en 15 opgaven). Ook met *leeuwerik* samengesteld zijn de unica *bastaardleeuwerik* in Kaatsheuvel (de “onechte” leeuwerik, terwijl de veldleeuwerik en de kuifleeuwerik door deze respondent beiden *leeuwerik* worden genoemd), *kluitleeuwerik* en *mosleeuwerik*. Het meest frequent is *leeuwerik* met 89 op 247 opgaven. Bij de boomleeuwerik vinden we, net als bij de kuifleeuwerik, veel klanknabootsende namen, vooral verwijzend naar de roep: *zoetelief(je)*, *zoetliever*, *lievekezoet* en *zoeteliedje*, en tevens *tureluur*, *tutte(r)lut* en *turrelut*. *Tureluut* komt zowel voor als kuifleeuweriknaam als als boomleeuweriknaam en het is opvallend dat de benaming in de eerste betekenis een noordelijker verspreidingsgebied heeft dan in de betekenis van boomleeuwerik (met Goirle als overlappingspunt, voor dat dialect werd *tureluur* voor beide soorten gegeven), zoals op de kaarten in WBD III, aflevering 4.1 te zien is. *Zoetelief(je)* is een tot woord gemaakte klanknabootsing; het komt 28 keer voor met een concentratie in de provincie Antwerpen. Vermoedelijk is *zoet lammetje* uit Herentals een op *zoeteliefje* gebaseerde volksetymologie.⁽²⁾ Bijzondere aandacht verdient *tuimelaar*, want de naam kan verband houden met de tuimelende baltsvlucht, maar vreemd is dan wel dat Van Oort (1935: 25) *tuimeluur* als volksnaam zonder plaatsaanduiding voor de boomleeuwerik noemt; het tweede deel van die naam doet denken aan *tureluur*.

3. Analyse van de vogelnamen

In deze paragraaf wordt de heteronymie in de benoeming van de drie leeuweriken geanalyseerd. In tabel 1 zijn de Brabantse dialectbenamingen voor de drie leeuweriken onderverdeeld naar benamingstype; het systeem is, met de nodige verfijningen (zie Swanenberg 2000: 20-23), ontleend aan Berlin 1992.

⁽²⁾ Swanepoel (1996: 8) stelt dat ondoorzichtige klanknabootsende benamingen morfologisch geherinterpreteerd worden onder invloed van factoren zoals affectiviteit, bijv. een humoristisch effect, en semantische doorzichtigheid.

Benamingstypen

- 1 primaire simplexen (*mus, mol, eik, roos*)
- 2 primaire complexen (*kraanvogel, kogelvis, paardebloem*)
- 3 secundaire complexen (*ringmus, zwarte rat, wintereik, bosviooltje*)
- 4 derivaties (*pieper, ratelaar*)
- 5 metaforen (*zeester, koningskaars*)
- 6 metoniemen (*roodborstje, eenbes*)

In tabel 2 worden de benamingen nogmaals geordend, maar nu op grond van de benoemingsmotieven. De methode is uitgebreid voorgesteld in Swanenberg 2000 en werd daar toegepast op de dialectnamen voor 24 soorten kleine zangvogels.

Door de relatieve frequenties van de benamingstypen te berekenen, kan aanschouwelijk gemaakt worden welke woordvormingsprocessen het meest worden gebruikt. Relatieve frequenties worden verkregen door het aantal keer dat een naam gegeven is aan een begrip te delen door het totaal aantal opgaven voor dat begrip; de relatieve frequentie is met andere woorden de quotiënt van de naamfrequentie en de totale frequentie. Het resultaat wordt hier als percentage weergegeven.

Tabel 1: morfologische processen in de benoeming van de Alaudidae

Benamingstype	Alauda arvensis (n=352)	Galerida cristatus (n=360)	Lullula arborea (n=247)
1 primaire simpl.	82.39	26.94	36.03
2 primaire compl.	0.28	0.28	
3 secundaire	13.92	57.50	42.10
4 derivaties	1.70	6.67	18.62
5 metaforen	1.70	7.51	2.42
6 metoniemen			0.28
7 onbekend		0.83	0.81

Onder benamingstype 1 wordt de primaire simplex, i.c. *leeuwerik*, opgenomen. Onder type 2 worden primaire complexen, dat zijn samenstellingen met *-vogel*, geschaard, zoals *straatvogel* en onder type 3 de secundaire complexen, dat zijn samenstellingen met *-leeuwerik*, zoals *akkerleeuwerik*. Onder type 4 worden derivaties als *topper*, maar ook onomatopeeën zoals *tureluur* opgenomen. Type

5 bevat metaforische namen zoals *hoogmannetje* en van type 6, de metoniemen, was er maar een opgave: *top*.

De primaire simplex *leeuwerik* en de secundaire namen, die zijn samengesteld met dat woord (bijvoorbeeld *akkerleeuwerik*), zijn veruit het meest frequent. *Leeuwerik* neemt een interessante positie in de naamgeving in. Het is een autohyponiem, een woord dat zowel de overkoepelende categorie als diens subcategorieën benoemen kan. Deze situatie wordt veroorzaakt door de vage grenzen van categorieën in zowel horizontaal als verticaal verband in de taxonomie en door de opbouw van categorieën met een kern en een randgebied. Alle leden van de categorie kunnen immers de naam *leeuwerik* krijgen, bijv. in situaties waarin niet gedifferentieerd hoeft te worden of wanneer men dat niet kan wegens onvoldoende deskundigheid. De term *leeuwerik* wordt in Brabantse dialecten uitsluitend aan de drie vogels van de familie Alaudidae gegeven en dat is een aanwijzing dat er sprake is van een duidelijk afgebakende categorie. De veldleeuwerik blijkt de leeuweriksoort die het hoogst aantal opgaven heeft voor het autohyponiem. Dat is een aanwijzing dat de veldleeuwerik het meest centraal staat in de categorie van leeuweriken, want men zou verwachten dat het prototypisch lid van een categorie meer opgaven krijgt voor de primaire naam dan de perifere leden.

In tabel 2 worden de benamingen van de leeuweriken opnieuw geordend, maar nu op basis van de benoemingsmotieven. Deze kunnen worden onderverdeeld in drie categorieën: geluid (1. zingen tijdens de vlucht, 2. roep klinkt als “tureluur”, 3. roep klinkt als “zoetelief”), uiterlijk (kuif) en habitat (1. akkerland, 2. het pikken in paardenmest (op straat), 3. beboste heide).

Tabel 2: motieven in de benoeming van de Alaudidae

Motief	Alauda arvensis (n=352)	Galerida cristatus (n=360)	Lullula arborea (n=247)
Geluid 1	3.69		
Geluid 2		5.28	3.64
Geluid 3	0.28		14.98
Uiterlijk		55.28	
Habitat 1	0.23	0.83	10.93
Habitat 2	0.57	8.61	0.40
Habitat 3	0.28	0.56	31.58

primaire simpl.	82.39	27.50	36.03
onbekend	2.57	1.94	2.43

In de benamingen voor de veldleeuwerik en voor de boomleeuwerik is de habitat het belangrijkste motief. Voor de kuifleeuwerik is de kuif het belangrijkste benoemingsmotief. Het complex van plaatsbepalende benoemingsmotieven is goed vertegenwoordigd. Het benoemingsmotief dat betrekking heeft op het geluid dat de verschillende leeuweriken voortbrengen, is vooral voor de boomleeuwerik van belang. Het “tureluur”-motief dat typisch voor de kuifleeuwerik zou moeten zijn (de omschrijving van de roep van de kuifleeuwerik luidt “tjie-riet-riew”), scoort voor de boomleeuwerik nog behoorlijk hoog (de omschrijving van de roep van de boomleeuwerik luidt “tje-luutje-lief”; de bijbehorende onomatopoeie luidt *zoetelief*).

4. Plantnamen

Na deze analyse van de Brabantse dialectbenamingen van een drietal zangvogels, worden nu de dialectbenamingen van een aantal planten onder de loupe genomen.

In WBD, deel III, aflevering 4.3 zijn lemma's opgenomen voor klaproos, slaapbol, korenbloem en knooppkruid, alsmede voor de gele plomp en de witte waterlelie. De gele plomp en de witte waterlelie zijn sterk aan elkaar verwant. Klaproos en slaapbol behoren tot hetzelfde geslacht en dat geldt ook voor de korenbloem en het knooppkruid. Daarnaast lijken klaproos en korenbloem conceptueel ook vaak als tweetal opgevat te worden. Beide planten lijken helemaal niet op elkaar, maar ze hebben met elkaar gemeen dat het van ouds zeer bekende onkruiden in korenvelden zijn. In elk geval delen ze veel dialectnamen.

In deze paragraaf worden de benamingen van een etymologie voorzien, opdat het benoemingsmotief kan worden bepaald en de lexicologische analyse kan worden uitgevoerd, die in paragraaf 5 voor het voetlicht wordt gebracht.

4.1 De klaproos

De klaproos (*Papaver rhoeas*) is een bekende plant in bermen en in korenvelden. De opvallende rode bloem bestaat uit vier gemakkelijk loslatende kroonbladen. De zaaddoos is kaal en bijna eivormig, met 8 tot 10 donkere nerfstralen in een radvormige figuur en heeft kleine poriën waardoor de zwarte zaadjes naar buiten kunnen komen. Voor de herkomst van de benamingen van de klaproos kunnen we grotendeels steunen op de dissertatie van Brok 1991.

De benaming *kolbloem* of *kollenbloem* uit Vlaams-Brabant en de zuidelijke helft van Antwerpen wordt over het algemeen in verband gebracht met *kol*, een witte vlek op het voorhoofd. Ze werd 183 maal gegeven op een totaal van 657 opgaven en alleen de Standaardnederlandse naam, die voornamelijk in Noord-Brabant en het noorden van Antwerpen voorkomt, is frequenter met 268 opgaven. *Kol* in deze plantnaam hangt samen met Nederduits *kolle* (hoofd, top, bles), Middelnederduits *kol* (kop van planten, bles) en Deens *kol* (schedel). De vorm van de zaaddoos van de klaproos zou dan het motief zijn om een verband te leggen met de bles. Die verklaring lijkt niet erg sterk, hetgeen ook bij Brok 1991: 113 tot uiting komt.⁽³⁾ Via Van Wijk 1984 is die herkomst evenwel heel wat sterker te maken. Het zojuist genoemde *kol* heeft dezelfde oorsprong of is minstens direct verbonden met *kul* en *kuil*. *Kul* (kloot, teelbal, knikker) komt vaker voor als benaming voor vruchten en zaden van planten (*papenkulletjes*, *hakenkulletjes*, o.m. bij rozenbottel en meidoorn). *Kuil* lijkt met de betekenis van ‘groeve’ ver van *kol* te staan maar het heeft cognaten in Middelnederduits *kûle* (teelbal, knots), Middelhoogduits *kûle* (bol, kogel) en Hoogduits *kaule*, *keule* (knots); ook het grondwoord in het Oost-Noord-Brabantse *paddenkuil* (“paddekaol”, voor kikkervisje) is een cognaat. De voorgestelde oervorm is dan **kuōla* dan wel **kulna*, zoals Van Wijk 1984 s.v. kol I en kul stelt (ontlening uit Latijn *coleus*, *culleus* ‘teelbal’ ligt volgens hem niet voor de hand). Voorts wordt nog Sliedrechts *kol* voor ‘perzikpit’ aangehaald. Allerlei bol- of knotsvormige voorwerpen worden dus benoemd met de genoemde woorden en daarmee kan de vorm van de zaaddoos inderdaad goed als motief voor de *kollenbloem* gediend hebben. Naast *kolbloem* en *kollenbloem* komt heel zelden ook *kol(len)* voor als klaproosbenaming.

De *balroos* verwijst waarschijnlijk ook naar de vorm van de zaaddoos. *Stinkbloem* heet de klaproos omdat hij niet aangenaam ruikt. De benaming *korenbloem* verwijst an sich naar de habitat van de klaproos, maar mag niet los gezien worden van de naam van de plant met blauwe bloemen die volgens biologen zo heet, *Centaurea cyanus*, zeker niet gezien de aanwezigheid van *rode korenbloem* in dezelfde streken. Met die term wordt de klaproos immers duidelijk onderscheiden van de blauwe korenbloem. *Varkensbloem* wordt volgens Pauwels 1933: 123 pejoratief gebruikt om aan te geven dat de klaproos een gewone wilde plant is.

⁽³⁾ Daar worden 10 opties gegeven, incl. *kol* voor bles en *cul* voor kloot, teelbal maar zonder deze twee met elkaar in verband te brengen.

De benamingen *korenpaten*, *bloedpaten*, *bloedzuiper*, *pater(s)bloem* en *kolenpatersbloem* verwijzen allemaal naar kinderschrik in het korenveld. Om kinderen af te schrikken om in het koren te gaan spelen (bijv. om klapprozen te plukken) en zo de oogst in gevaar te brengen, zijn er spoken zoals de bloedpaten bedacht, zie Cornelissen & Vervliet 1899: 256. Volgens Pauwels 1933: 117 wordt de klapproos in de Kempen *donderbloem* genoemd omdat de plant als afweermiddel tegen onweer wordt gezien.

De namen *heul* (en samenstellingen), *oliek(n)op* en *slaapkop* zijn ook en vooral in gebruik voor de slaapbol en worden in de volgende subparagraaf aan de orde gesteld. De benaming *mellekol* wordt door Brok 1991: 115 beschouwd als een samenstelling met *melde*, de naam van het onkruid *Atriplex*. Het WBD noteerde daarnaast ook *mellekop*. Een alternatieve verklaring zou een samenstelling met melk, in de zin van plantensap, kunnen zijn (*melkkol*, *melkkop*). *Giftroos* zinspeelt op een kwalijke werking van datzelfde plantensap. *Oogbloem* heeft betrekking op de ogen, want van klapprozen wordt gezegd dat ze slecht voor de ogen zijn. Het benoemingsmotief van *stokroos* is onbekend, tenzij de naam is gebaseerd op overdracht van de Standaardnederlandse naam van de tuinplant *Althea rosea*, maar dat ligt niet erg voor de hand.

De namen *papaver* en *coquelicot* zijn ontleningen, resp. aan het Latijn (de taal van de botanische nomenclatuur) en het Frans. Men neemt over het algemeen aan dat *coquelicot*, van oorsprong een woord voor ‘haan’, op de klapproos is overgedragen vanwege de rode kleur van de bloem die doet denken aan de kleur van een hanenkam. *Haantjes* heeft dezelfde oorsprong.

Kinderspelletjes vormen de achtergrond van benamingen zoals *blaasbloem* (de bloemblaadjes vallen zeer gemakkelijk uit) en *inktbloem* (uit de bloemblaadjes kan men inkt maken). De namen *kruisjesbloem*, *kruisjeszetter* en *kruisjes* verwijzen naar de kruis- of radvormige stempel op de zaaddoos. Daarop bevindt zich vaak zwart stuifmeel, waarmee kinderen bij elkaar een kruisje op het voorhoofd zetten (zoals een askruisje).

De Standaardnederlandse naam zelf tot slot is ook gebaseerd op een kinderspelletje, het maken van een klappend geluid met de bloemblaadjes. Het tweede lid van deze samenstelling is van origine een metoniem én een metafoor tegelijk. De klapproos is een plant genoemd naar zijn opvallende rode bloem (*pars pro toto*), maar die naam is de naam van een andere plant, *Rosa* (overdracht).⁽⁴⁾ De naam *roos* wordt gebruikt voor planten met opvallende of mooie,

⁽⁴⁾ In diernamen komt dit verschijnsel, in veel mindere mate, ook voor: *ossenkopje* is een Brabantse dialectnaam voor de staartmees die refereert aan een deel van een

rode bloemen en fungeert als een generieke term ('bloem' in de zin van een 'plant die bloemen draagt'), cf. WNT s.v. roos bet. 5.⁽⁵⁾ Zowel *roos* als *wildroos* komen dan ook als klaproosbenaming voor naast *rode bloem*.

4.2 De slaapbol

De slaapbol (*Papaver somniferum*) lijkt op een grote klaproos, maar de bladeren zijn blauwgroen en de kleur van de bloemen varieert van wit tot blauwachtig purper. Deze plant is als cultuurgewas bij ons geïntroduceerd, want het sap dat uit de bolle zaaddozen gewonnen wordt, kan tot opium verwerkt worden en werd vroeger gebruikt als slaapmiddel en pijnstiller. Tegenwoordig groeit de slaapbol als sierplant in tuinen en als verwilderde plant vooral langs wegen. De slaapbol deelt een aantal benamingen met de klaproos, zoals *klaproos* dat met 25 opgaven (op een totaal van 129 opgaven) met afstand de frequentste benaming is in het WBD. *Dubbele klaproos* geeft aan dat de slaapbol groter is dan de klaproos. *Kolbloem*, *kollenbloem* en *korenbloem* worden ook met de klaproos (en met de korenbloem) gedeeld; er lijkt geen sprake te zijn van verschillende gebieden voor verschillende referenten van de dialectwoorden. *Dubbele kollenbloem* onderscheidt de slaapbol weer op grootte en *gekweekte kollenbloem* geeft aan dat we te maken hebben met een plant die van oorsprong niet inheems bij ons is. *Papaver* is net als bij de klaproos ontleend aan het Latijn.

Ook benamingen die verwijzen naar de medicinale werking deelt de slaapbol met de klaproos, hoewel het plantensap van die laatste nauwelijks werkzaam is. Het slaapmiddel wordt vernoemd in *slaapbol*, *slaapbloem*, *slaapkop* en *slaapzaad*.⁽⁶⁾ *Olieknop* en *oliezaaier* verwijzen naar de olie die uit de zaadjes geperst kan worden en dat geldt ook voor *heul*, *heulzaad*, *heulbol*, *heul(en)kop*, *heul(en)top*, *heulbloem* en *heulplant*. *Heul* is namelijk via het Duits ontleend uit Latijn *oleum* (Brok 1991: 110). Deze ontstaansgeschiedenis maakt *heul* tot een

ander dier, de kop van een os (de kleuren van bont vee komen overeen met die van de staartmees).

⁽⁵⁾ Op vergelijkbare wijze wordt *-mus* in samenstellingen gebruikt om een klein (vaak onopvallend gekleurd) zangvogeltje aan te duiden (Swanenberg 2000: 201). Ook hier heeft een soort- en genaasanduiding een betekenisverruiming ondergaan.

⁽⁶⁾ In navolging van Brok (1991: 101) wordt *-bol* hier als naam van de zaaddoos gezien, hoewel Uittien (1946: 21) er een oud woord voor 'onkruid' in ziet.

primaire simplex. Hoewel de etymologie metonymisch is uit *oleum*, is het Brabantse *heul* aan het Duits ontleend als plantnaam en alleen als plantnaam.

In de benamingen *maanzaad* en *blauwmaanzaad* is *maan*- niet identiek met *maan*, het hemellichaam, maar heeft het zijn oorsprong in een oud Germaans woord **mehan* ‘buidel’ (Kluge 1975: 484 en Brok 1991: 101, 117). Ook het 14e eeuwse *mancop*, *mancopijn* (Zuid-Hollands en West-Brabants) staat met dit woord in verband; hieruit kwam *maankop* voort dat o.m. in Utrecht en Zeeuws-Vlaanderen als slaapbolbenaming voorkomt. De namen verwijzen naar de bolle zaaddozen. *Cornelisrozen* is een naam van de pioenroos en ofwel door verwarring ofwel door oppervlakkige gelijkenis bij de slaapbol terechtgekomen. Het unicum *poppeneel* lijkt een volksetymologie, waarin *papaver*, *pop* en *poesjenel* (een pop, een marionet) elkaar ontmoetten. Mogelijk heeft de Franse dialectnaam *poupée* (letterlijk ‘pop’) voor waterlelies hier sturend gewerkt, want die naam is gebaseerd op de bolle vorm van de zaaddozen van waterlelies.

4.3 De korenbloem

De korenbloem (*Centaurea cyanus*) is een akkeronkruid van korenvelden met opvallende felblauwe samengestelde bloemen. Zijn Standaardnederlandse naam is ook in Brabantse dialecten veruit de meest frequente (326 op de 448 opgaven zijn van dit type). Het benoemingsmotief ligt voor de hand: met de klaproos is de korenbloem vanouds de meest bekende wilde bloem in korenvelden. *Rogbloem* uit het oosten van Noord-Brabant (55 opgaven) heeft hetzelfde motief; rogge was tot de opkomst van de mais de meest voorkomende soort van koren in het oosten van Noord-Brabant (*koren* wordt zelfs vaak in engere betekenis, nl. die van ‘rogge’ gebruikt).

De kleur van de bloemen is zeer opvallend blauw en dat leidde tot *blauwbloem*, *blauwselbloem*, *blauwtje*, *korenblauw* en *korenblauwsel*. Waarschijnlijk hoort het ondoorzichtige *aalbebloem* uit Wilmarsdonk bij Ekeren ook bij deze groep, want het lijkt een afgesleten vorm van *alblauwbloem*.⁽⁷⁾

⁽⁷⁾ Er zijn verwante termen in West-Vlaamse dialecten zoals *alblauw*, *auwblauw(bloem)*, *oud blauw* (Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, WVD). Pâque 1896 verklaart deze namen als blauwe bloem die tussen de auwen (korenaren) groeit. Ik dacht even aan de mogelijkheid dat *al* hier tot *auw* is gevoaliseerd (waarbij connotatie met ‘oud’ sturend werkte), zodat *alblauwbloem* ‘volledig blauwe bloem’ betekenen zou. Het Supplement van het WNT ondersteunt evenwel de verklaring van Pâque s.v. *auwe* (I) en *aal* (VII), ‘korenaar’.

Kettingbloem refereert aan een kinderspel waarbij kettingen van bloemen worden gemaakt door de stelen aan elkaar te knopen. Vooral de paardebloem wordt hiervoor gebruikt en *kettingbloem* is dan ook veel meer als naam van de paardebloem bekend. *Pinksterbloem* verwijst naar de bloeitijd en is ook een naam die veel meer bij andere plantensoorten wordt gebezigd. *Nigebloem* tenslotte heeft een vorm van *nagel* (*negel*) als eerste lid. *Nagelbloem* is van origine een benaming voor de anjer, vanwege de kruidnagelachtige geur. De naam ging op vele andere welriekende planten over zoals de sering (waarvan de bloemen bovendien op kruidnageltjes lijken) en de muurbloem. De bolderik (*Agrostemma githago*, uit de anjerfamilie) werd al sinds Dodonaeus *korenroos* én *neghelbloem* genoemd. Nog steeds heet de bolderik *nigel* in het Vlaams-Brabantse Vollezele. Van bolderik naar korenbloem is de stap niet groter dan van klapproos naar korenbloem, want ook de bolderik is zo'n oud berucht onkruid van korenvelden.

4.4 Het knoopkruid

Het knoopkruid (*Centaurea jacea* en *C. nigra*) is een plant uit hetzelfde geslacht als de korenbloem met samengestelde roodpurperen bloemen in bolvormige hoofdjes, die ruw en bruin zijn.

Omdat het knoopkruid tot hetzelfde geslacht behoort als de korenbloem en veel vormovereenkomsten vertoont, wordt het *korenbloem* genoemd, maar ook ter onderscheiding van de gewone korenbloem *droge, rode* en *blauwe korenbloem*. De benaming *knoopkruid* is een verwijzing naar de knoop- of knobbelvormige bloemhoofdjes van deze plant. Omdat een knoop ook een sluitmiddel aan een kledingstuk is, werd de vorm *wambuisknoop* mogelijk. In *paardenknoop, paardenknop* en *paardskop* worden weer de bloemhoofdjes genoemd, nu met een determinans die de grootte van de bolle bloemhoofdjes benadrukt (cf. Brok 1991: 186-187). De namen *borstelkruid, borsteltje, stekel* en *stekelkruid* refereren aan de ruwheid van de bloemhoofdjes en aan de lichte behaardheid van de stengels en de blaadjes. Volgens Pâque 1896 is ook *gendarme* gebaseerd op de vorm van de bloemhoofdjes die op gendarmenmutsen zouden lijken. *IJzerhard* is een plantnaam voor verschillende plantensoorten die harde, voor vee moeilijk eetbare stengels hebben.

Hoewel het knoopkruid enkele malen naar de borsteligheid of stekeligheid van de bloemhoofdjes is genoemd, komt in het Midden-Noord-Brabantse dialectgebied *zachte distel* voor, in de vorm van *zoften distel* (*zoft* is de oudere

vorm van zacht, cf. Weijnen 1937: 66-67). Echte distels zijn wat de stengels en de bladeren betreft dan ook heel wat stekeliger dan het knooppkruid. Het is moeilijk om vast te stellen of het knooppkruid in deze dialecten als een distelsoort wordt beschouwd of dat de plant slechts werd vergeleken met een distel.⁽⁸⁾ De bloeiwijze en de kleur lijken veel op die van de distel, zodat de taalexterne omgeving geschikt is voor een dergelijke classificatie. Taalinterne factoren om subcategorisatie vast te stellen zijn de volgende empirische criteria:

- is het samenstellingsproces productief? zijn er veel samenstellingen onder de knooppkruidheteroniemen die eindigen op *-distel*?
- wordt *distel* als autohyponiem gebruikt voor het knooppkruid? Autohyponymie impliceert lidmaatschap van een categorie.
- komen er 'distel'-namen voor het knooppkruid voor in aangrenzende dialecten of talen of in eerdere taalstadia van het Nederlands?

Er zijn enkele aanwijzingen dat *zachte distel* een subcategoriserende samenstelling is, want hoewel de eerste twee vragen negatief moeten worden beantwoord, kan op de derde vraag positief geantwoord worden. In het WVD werd voor het knooppkruid *distel*, *kleine distel* en *paardedistel* opgetekend en in het Duitse dialect van Mainfranken heet het *Erdhopfdistel* (Marzell). Daarenboven worden de nauw aan het knooppkruid verwante kalketrip (*Centaurea calcitrapa*) en zomercentaurie (*Centaurea solstitialis*) reeds bij Dodonaeus *sterredistel* resp. *somerdistel* genoemd.

4.5 De witte waterlelie

Zowel de bloemen als de bladeren van de witte waterlelie (*Nymphaea alba*) drijven op het water. De bloemen die in doorsnee 8 cm halen, hebben veel roomwitte kroonblaadjes en gele stempels. De grote ronde bladeren zijn bij de voet licht ingesneden. De vruchten zijn flesvormige zaadbollen.

De officiële naam *witte waterlelie* komt maar 5 keer voor in de 239 Brabantse dialectgegevens voor deze plant, maar het minder specifieke *waterlelie* komt liefst 154 keer voor. Het nog minder specifieke *lelie* werd 4 keer opgegeven. *Lelie* is een primaire simplex, die hier qua betekenis is uitgebreid tot kelkvormige bloem, zoals het woordtype *roos* bij de klaproos werd uitgebreid van soortnaam tot mooie, opvallende bloem. Dat maakt *waterlelie* tot een primaire complexe naam (zoals *waterbloem*, omdat *waterlelie* niet een contrasterend paar

⁽⁸⁾ Dit probleem is alleen maar theoretisch, de taalgebruiker is zich hier niet of nauwelijks van bewust.

vormt met andere lelies, maar met andere planten) en *witte waterlelie* vanzelfsprekend tot secundaire naam. *Leliebloem* is een verduidelijkende samenstelling en dat geldt ook voor *lisbloem*. *Dodder-* of *dotterbloem* is een naam die als officiële naam van *Caltha palustris*, een oeverplant, betrekking heeft op de gele kleur van de bloem. *Dodder* is namelijk een oude nevenvorm van *dooier* en dit element komt ook voor in namen van andere planten met dooiergele bloemen, zoals de oude naam van de huttentut (*Camelina sativa*), *vlasdotter*. De dotterbloem wordt overigens in Breda wel *kleine plomp* genoemd. De witte waterlelie heeft geen gele bloemen en zal dus wel door verwarring deze naam hebben gekregen.

Net als de gele plomp krijgt de waterlelie namen met *pomp-*, *plomp-* en *pompel-* (zie hieronder bij de gele plomp). De benaming *domp* hangt hier niet mee samen, maar is verwant aan het werkwoord dompen waarvan de iteratief dompelen werd afgeleid. *Kikkerbloem* en *snoekblaren* verwijzen ook naar de waterige habitat van de waterlelie. Veel concreter vindt men dit element terug in *waterbloem*. De benaming *nénuphar* is ontleend aan het Frans.

De namen *karntonnetje*, *standenbloemen* en *papenkannetje* refereren aan de flesvormige zaadbollen van de waterlelie. Dit benoemingsmotief is waarschijnlijk ook verantwoordelijk voor de namen *maanbloem*, *manebblad*, *maanblaren* en *maatbloemen*. Marzell (III, 354) wijst op de opvallende gelijkenis tussen de vorm van de zaaddozen van de slaapbol en die van de witte waterlelie en de gele plomp. Brok 1991: 117 somt een aantal Latijnse, Franse, Engelse en Duitse dialectbenamingen voor de waterlelies op die voortkomen uit deze gelijkenis, zoals *papaver palustre*, *pavot (de rivière)*, *colloncró*, *kollerblume*, *kollerwurtzel*, *wassermaehn*, (*wei*) *wassermohn*. Het maan-element bij de Brabantse waterlelienamen zou dus niet in verband gebracht moeten worden met de ronde vorm van de waterleliebladeren en de maan als hemellichaam, maar met **mehan* ‘buidel’, dat hierboven bij de slaapbol werd voorgesteld en verantwoordelijk is voor de slaapbolbenaming *maanzaad*. Het unicum *maatbloemen* (voor Herentals) hoort ook bij deze groep. De opmerking van Heukels 1907: 164 dat *moaten* landerijen met vele sloten zijn is voor Staphorst gemaakt en kan voor Herentals niet aan de orde zijn.

Kankerblad en *kankerbloem* wijzen op een volksgeneeskundige toepassing van de waterlelie (overigens is *kankerbloem* in Brabantse dialecten vooral een bekende benaming voor de paardebloem). *Zevenurenbloem* en *twalfurenbloem* heeft met de duur van het bloeien van de waterlelie te maken. In *zeerozen*

wordt tenslotte niet alleen het water-element verwoord, maar mogelijk ook een associatie met het exotische van de waterlelie (“overzeese rozen”).

4.6 De gele plomp

De gele plomp (*Nuphar lutea*) is een waterplant die is te vinden in plassen en sloten. De dikke leerachtige bladeren zijn eivormig met een hartvormige voet (de gele plomp is het Friese *pompeblêd*); ze drijven op het water aan lange driekantige stengels. De gele bloemen drijven ook. Net als de witte waterlelie heeft de gele plomp flesvormige zaadbollen.

Het woordtype *plomp* is een primaire simplex, waarvan de etymologie niet helemaal zeker is. Er is zeker een verband met klanknabootsende woorden zoals *plompen* (‘plonzen’). Datzelfde verband geldt voor de varianten *pomp* en *pompel*, die enkel voorkomen in complexe namen (bijv. *pompenblad*, *pompelbloem*). Het klanknabootsende element heeft zich mogelijk ontwikkeld van ‘het geluid *p(l)omp*’ tot ‘een object dat dit geluid maakt, bijv. een pomp’, ‘in het water vallen, zodat dit geluid wordt gemaakt’, ‘een watertje, een poel’ en tot slot ‘een plant in een poel’.⁽⁹⁾

Door middel van benamingen zoals *gele waterlelie* en *gele waterroos* wordt de gele plomp onderscheiden van de witte waterlelie (die andersom *witte plomp* wordt genoemd). De namen *boterstandje*, *boterstamper* en *papenkannetje* zijn allemaal metaforische namen die refereren aan de flesvormige zaadbollen. Misschien is de gele kleur van de gele plomp een extra reden voor het boter-element in die eerste twee namen, associërend met boter én boterbloemen (*Ranunculus*). *Waterranonkels* schijnt een associatie weer te geven met diezelfde boterbloemenfamilie op grond van de bloeiwijze, die op het eerste oog overeenkomstig lijkt.

5. Analyse van de plantnamen

In deze paragraaf vindt de analyse van de structuur van de lexicale variatie plaats. Ten eerste worden de verschillende dialectbenamingen geordend op twee manieren: eerst worden de morfologische typen geordend en vervolgens worden

⁽⁹⁾ Het WNT bevat s.v. *pomp* (II, betekenis I, 8) een vergissing: *pompen* wordt daar voor fluitekruid (*Anthriscus sylvestris*) en waterscheerling (*Cicuta virosa*) gegeven, maar LvH betekent bij Heukels een attest in het Land van Hulst, niet in het Land van Heusden.

de semantische typen, onderscheiden naar benoemingsmotieven, geordend. Dat geschiedt achtereenvolgens voor klapproos, slaapbol, korenbloem en knoopkruid en voor gele plomp en witte waterlelie.

In tabel 3 zijn alle Brabantse dialectbenamingen voor klapproos, slaapbol, korenbloem en knoopkruid onderverdeeld naar benamingstype.

Tabel 3: morfologische processen in de benoeming van *Papaver* en *Centaurea*

<i>Benamingstype</i>	<i>P. rhoeas</i> (n=657)	<i>P. somniferum</i> (n=129)	<i>C. cyanus</i> (n=448)	<i>C. jacea</i> (n=54)
1 primaire simpl.	5.02	18.60		
2 primaire compl.	85.84	37.98	95.76	46.15
3 secundaire	3.96	6.98	1.56	18.52
4 derivaties		1.55		
5 metaforen	2.59	0.78	0.45	7.41
6 metoniemen	2.59	34.11	2.01	27.78
7 onbekend			0.22	1.85

Onder benamingstype 1 werden de primaire simplexen opgenomen. Hieronder worden benamingen zoals *heul* of *papaver* geschaard. Zulke termen hebben als eerste betekenis de bloem en zijn vaak etymologisch weinig doorzichtig. Het woordtype *heul* zou ook als een verkorting van *heulbloem* kunnen worden gezien, maar de oudere attesten wijzen eerder op een primaire simplex (al bij Kiliaen en Dodoneaus wordt *heul* als klapproosnaam opgenomen). Onder benamingstype 2 vallen de primaire complexen, benamingen die zijn samengesteld met een grondwoord dat de overkoepelende categorie benoemt. Omdat het hier over planten gaat, betreft het samenstellingen op *-plant*, *-kruid*, *-bloem* en *-roos*. Onder benamingstype 3 zijn de secundaire namen opgenomen. Dat zijn complexe namen met een primaire naam van type 1 of 2 als grondwoord, zoals *rode korenbloem* of *wilde heul*. Derivaties komen in deze tabel nauwelijks voor; het enige voorbeeld is *oliezaaier* voor de slaapbol. De metaforen onder type 5 zijn namen die werden overgedragen op de planten, zoals de personificaties *bloedpater* en *kermisgasten*. Onder benamingstype 6 werden metoniemen opgenomen, zoals *olieknop* (pars pro toto). In feite zou men ook een naam als *korenbloem* als metoniem kunnen opvatten, want de bloem, de bloeiwijze is daarbij een metoniem voor de hele plant. Deze metonymie is evenwel zo ingeburgerd dat het niet meer als pars pro toto kan worden beschouwd. De Nederlandse woordenboeken vermelden dan ook als eerste betekenis van bloem 'deel van een plant dat de voortplantingsorganen

bevat' en als tweede betekenis 'bloemdragende plant' (het WNT noemt nog tien betekenissen meer). Eerder werd een onduidelijke scheidslijn vastgesteld tussen metaforen en complexe (secundaire) namen (Swanenberg 2000: 18-23) en nu zien we dat ook tussen metoniemen en complexe (primaire) namen een vage overgangszone valt te constateren. In het onderhavige kader wordt een metoniem dus strikt beschouwd als de naam voor een referent die *in eerste instantie* wordt beschouwd als de naam voor een andere referent die in een bepaalde betrekking staat tot de eerste, bijv. geheel - deel, en voor een naam als *korenbloem* geldt dat niet.⁽¹⁰⁾

Opmerkelijke cijfers in tabel 3 zijn op de eerste plaats de cijfers voor benamingstype 2. Primaire complexen maken de meerderheid uit voor alle vier de plantensoorten. In onze analyse van de volksnamen van ruim twintig vogelsoorten was dit type benamingen zeer zeldzaam en bestond de meerderheid met afstand uit primaire simplexen en secundaire complexen (benamingstypen 1 en 3). Bovendien speelden metaforen een belangrijker rol dan metoniemen. De resultaten voor de plantnamen zijn dus volstrekt anders dan die van de vogelnamen. De benoeming in beide domeinen maakt gebruik van dezelfde morfologische middelen, maar in de etnobotanische nomenclatuur gebeurt dat met termen van een hoger taxonomisch niveau (bloem, kruid, plant) dan in de etnozoölogische nomenclatuur (leeuwerik i.t.t. vogel of dier).

Laten we nu de analyse van de benamingen voor de witte waterlelie en de gele plomp bekijken. In tabel 4 zijn de benamingstypen van de twee waterlelie-soorten op een rij gezet.

Tabel 4: morfologische processen in de benoeming van Nuphar en Nymphaea

<i>Benamingstype</i>	N. lutea (n=61)	N. alba (n=239)
1. primaire simpl.	21.31	9.21
2. primaire compl.	42.62	85.77
3. secundaire	26.23	3.77
4. derivaties		
5. metaforen	9.84	0.84
6. metoniemen	0.42	

⁽¹⁰⁾ Metonymie als taalkundige term kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. In Swanepoel (2001) worden zelfs onomatopoeën onder vogelnamen als metoniem opgevat.

Wederom zijn de complexe primaire namen veruit in de meerderheid. Voorbeelden zijn *waterbloem*, *waterroos* en *waterlelie*, allemaal namen die niet een contrasterend paar met andere lelies of rozen vormen, maar dat doen met andere planten. Andere voorbeelden zijn *plompenblad*, *manebblad* en *kankerblad*. Deze namen zijn eigenlijk metonymisch, maar in het geval van de waterlelies worden ze als complexe primaire namen beschouwd. *Blad* wordt immers beschouwd als een equivalent van *plant*, *kruid* omdat bladeren en bloemen het enige zijn dat men kan zien van de waterlelies. Men noemt deze planten niet naar hun blad omdat dat bijzondere eigenschappen heeft (*pars pro toto*), maar men heeft direct de hele plant in gedachte (i.t.t. *zwartkop*, een vogeltje met een zwarte kop). Ook de verduidelijkende samenstellingen zoals *leliebloem* en *lisbloem* worden bij de complexe primaire namen geschaard.

De benamingen kunnen ook geordend worden op basis van hun benoemingsmotief. *Kollenbloem* verwijst naar de vorm van de zaaddozen en *rode bloem* naar de kleur van de bloemblaadjes. *Korenbloem* verwijst naar de habitat en *kruisjesbloem* verwijst naar kinderspel. *Slaapbloem* heeft de volksgeneeskundige toepassing als benoemingsmotief en *korenpater* een verhaal over spoken om kinderen uit het kostbare koren te houden. *Donderbloem* vernoemt een weersomstandigheid en *borstelkruid* heeft met stekeligheid te maken. *Stinkbloem* verwijst naar de geur, terwijl *dubbele klaproos* aan grootte refereert. *Pinksterbloem* heeft de bloeitijd als motief en met *wilde heul* maakt men onderscheid tussen wilde en gecultiveerde gewassen. De relatieve frequenties zien er als volgt uit.

Tabel 5: motieven in de benoeming van *Papaver* en *Centaurea*

Motief	P. rhoeas n=657)	P. somniferum (n=129)	C. cyanus (n=448)	C. jacea (n=54)
Vorm	29.38	13.95	0.67	62.96
Kleur	4.11	4.65	10.49	9.26
Habitat	5.48	3.10	86.83	14.81
Stekeligheid				9.26
Geur	0.15			
Grootte		1.55		
Bloeitijd			0.45	
Weer	4.11		0.78	
Kinderspel	42.47	19.38	0.22	
Volksgeneesk.	4.11	35.66		
Spookverhalen	3.81		0.67	
Wild/cult.	0.76		0.78	

primaire simpl.	5.02	18.60		
onbekend	0.61	1.55	0.67	3.70

Iedere soort blijkt een verschillend benoemingsmotief als hoogst scorende te hebben. Voor de klapproos is dat het gebruik van de bloem in kinderspelletjes (de Standaardnederlandse naam droeg in hoge mate bij tot deze score). Voor de slaapbol is de toepassing in de volksgeneeskunde het belangrijkste. Benoemingsmotieven waarbij het gebruik door de mens centraal staat, komen voor bij plantnamen maar ontbraken bij de vogelbenamingen (hoewel zangvogels als kooivogel of zelfs als delicatessie toch ook een culturele waarde kunnen hebben). Voor de korenbloem is de standplaats en voor de knoopbloem de vorm van de bloeiwijze het frequentste benoemingsmotief (de Standaardnederlandse naam droeg ook voor deze beide planten in hoge mate bij tot deze score).

Toch is er veel overlapping. Het tweede hoogst scorende benoemingsmotief bij de slaapbol is kinderspel, veroorzaakt door *klapproos*. Dat geeft aan dat beide papavers *klapproos* worden genoemd, hetgeen die naam tot een generieke term maakt zoals mag worden verwacht voor een primaire naam (Berlin e.a. 1973: 217). De derde score is voor primaire simplexen, zoals *heul*, en de vierde score is voor vorm, zoals *kollenbloem*, dat refereert aan de bolle zaaddozen. *Kollenbloem* en *heul* kunnen ook de klapproos benoemen. Overlapping wordt ook gevonden bij korenbloem en knoopkruid, vooral bij *korenbloem* dat als generieke term schijnt te functioneren voor deze twee planten en trouwens

ook voor slaapbol en klapproos werd gegeven. Benamingen die een ruimere betekenis lijken te hebben, beantwoorden niet aan een één-op-één-relatie van betekenis en woordvorm, hetgeen allesbehalve ongebruikelijk is in etnobiologische nomenclatuur (zie Hadderlingh 1991).

De verschillende namen laten nog meer relaties tussen de soorten zien. *Blauwe korenbloem* kan korenbloem én knoopkruid betekenen en *rode korenbloem* kan knoopkruid, klapproos en slaapbol benoemen. *Kol* en *Kol(len)bloem* is in gebruik voor klapproos, slaapbol en korenbloem en *rode kol* kan beide papavers benoemen, *rode kolbloem* enkel de klapproos. De complexe primaire naam *rode bloem* is voor de klapproos gegeven en *blauwe bloem* voor de korenbloem. De namen die hun oorsprong vinden in spookverhalen, zoals *bloedpater* en *koren-pater*, zijn niet frequent; ze komen voor bij de klapproos en de korenbloem. Hun oorsprong - de verhalen werden bedacht om kinderen uit het kostbare koren weg te houden - verklaart waarom de habitat die beide planten gemeenschappelijk hebben, de reden van de overlapping vormt.

In tabel 6 worden tot slot de benamingen voor de gele plomp en de witte waterlelie uitgesplitst naar benoemingsmotief.

Tabel 6: motieven in de benoeming van Nuphar en Nymphaea

Motief	N. lutea (n=61)	N. alba (n=239)
Vorm	11.48	5.02
Kleur	26.23	4.35
Habitat	40.98	78.24
Bloeitijd		0.84
Volksgeneeskunde		1.26
Wild/cult.		0.42

primaire simpl.	21.31	9.21
onbekend		0.84

De verdeling van de benoemingsmotieven laat zien dat de witte waterlelie en de gele plomp het vaakst worden genoemd naar de plaats waar zij voorkomen, in het water. Daarnaast zijn voor de gele plomp de kleur van de bloemen en de vorm van de zaaddozen relatief vaak het motief voor een dialectnaam. Er is veel overlapping tussen beide plantensoorten. *Waterlelie* en de verschillende namen met het *p(l)omp*-element komen voor beide soorten veelvuldig voor.

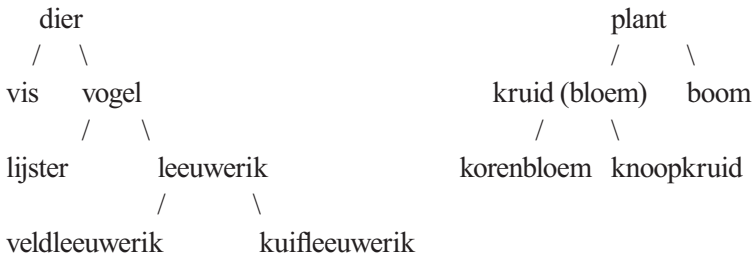
6. Conclusie

Uit de analyse blijkt dat er een groot verschil op het gebied van lexicale variatie is tussen kleine zangvogels en wilde planten. Deze bijdrage is niet meer dan een testcase, gebaseerd op de benoeming van zes plantensoorten in de provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant, en uitgebreider onderzoek is noodzakelijk. Voor andere aan elkaar verwante plantensoorten lijkt de situatie evenwel nog minder samenhangend; bij bijv. paardebloem en morgenster laten de heteroniemen in Brabantse dialecten nog minder zien dat duidt op categorisering beneden het niveau van ‘plant’ (bij bomen vindt men veel simplexen, maar ook daar is weer weinig lexicalisering van differentiatie binnen de categorieën aan te wijzen). Voorlopig mag gesteld worden dat lexicale variatie bij plantnamen heel andere patronen laat zien dan de patronen die bij kleine zangvogels werden gevonden. In het laatstgenoemde domein speelden primaire simplexen een grote rol; de meest vertrouwde exemplaren kregen voornamelijk simplexen en andere subcategorieën kregen vooral secundaire complexe namen met zo’n simplex als grondwoord (waarbij op de derde plaats metaforen een belangrijke rol speelden). Een dergelijke structuur in lexicale variatie leidde in Swanenberg 2000: 199-201 tot twee principes: lidmaatschap en gelijkenis.⁽¹¹⁾ Bij de zes soorten van wilde planten vinden we daarentegen een veel kleiner aantal primaire simplexen. Drie van de simplexen blijken bovendien ontleningen (*heul*, *papaver*, *nénuphar*) en drie zijn eigenlijk namen van andere planten en maakten dus een betekenisuitbreiding door (*roos*, *lelie*, *lis*), zodat alleen *plomp* en *domp* als primaire simplexen overblijven in de engste zin van de term: intrinsieke, vaak oude, simplexen die in eerste instantie het begrip in kwestie benoemen. Wilde planten krijgen vooral complexe primaire namen zoals *kollenbloem* (in plaats van metaforiek speelt metonymie nu een belangrijke rol). Dit lijkt een gevolg te zijn van de etnobiologische taxonomie: omdat de plantensoorten zelden worden onderverdeeld op generiek

⁽¹¹⁾ Lidmaatschap van een conceptuele categorie is een belangrijke factor in de benoeming van zangvogels in Zuid-Nederlandse dialecten. Prototypen krijgen de naam van een categorie (autohyponymie) en dat is een primaire naam, een term met een hoog verankeringsgehalte (centraal in het woordveld geplaatst). Subcategorieën kunnen worden benoemd m.b.v. een samenstelling zoals *kuijfeeuwewerik*. Entiteiten die slechts een enkele overeenkomst vertonen met een conceptuele categorie, komen niet in aanmerking voor lidmaatschap, maar kunnen op grond van de gelijkenis toch de naam (meestijds in een samenstelling) overnemen (*zeehond*). Zulke benamingen zijn geen secundaire complexe namen, want ze duiden geen lidmaatschap aan, maar metaforieke complexe namen.

en specifiek niveau, hebben zij zo veel complexe namen met grondwoorden van een hoger taxonomisch niveau (de classis of “life form”, zie Swanenberg 2000: 23-25). De planten maken deel uit van minder gelaagde hiërarchische structuren en worden daarom benoemd als *-plant*, *-kruid* of *-bloem*, en niet met primaire simplexen. Misschien worden vogels (en ook vele andere dieren en tevens bomen) psychologisch gezien meer als bezielde aangevoeld en geldt dat minder voor onkruiden in korenvelden en waterplanten. De benamingen van de eerste groep zijn dan meer identificerend terwijl de benamingen van de plantensoorten eerder als omschrijvend te beschouwen zijn.

Classificatie

Subcategorisering op het laagste niveau in bovenstaand schema vindt wel plaats bij de planten, maar het is uitzonderlijk (*blauwe* en *rode korenbloem*). Daarbij kunnen primaire namen als autohyponiem optreden (*heul* en *wilde heul*, *kollenbloemen* en *dubbele kollenbloemen*).⁽¹²⁾

Behalve de morfologische structuur van de verschillende benamingstypen zijn de benoemingsmotieven verantwoordelijk voor de lexicale variatie. In de inleiding van deze bijdrage werd gesproken over basisniveaubegrippen en categorieën beneden dat basisniveau. Basisniveaubegrippen worden meestal benoemd met primaire simplexen, zoals *vogel* en *bloem*, *mus* en *roos* en specifieke categorieën krijgen secundaire namen zoals *staartmees*, *grote lijster* of *wintereik*. Begrippen

⁽¹²⁾ In het onderzoek naar de vogelnamen is deze situatie ook beschreven. Terwijl de benoeming van de lijsters, de zwaluwen en de mussen zich merendeels laat vergelijken met die van de leeuweriken, is het met de mezen vaak heel anders gesteld. Mezen krijgen wel de naam *mees* en samenstellingen met dat woord toegekend, maar er zijn ook vele primaire namen van een andere structuur, zoals *kezenmus* (en *blauwe kezenmus*) of *bijdief* (en *dubbele bijdief*).

die met primaire simplexen worden benoemd, vertonen doorgaans heel weinig lexicale variatie in de Brabantse dialecten. Voorbeelden naast *vogel* en *bloem* zijn de namen van zoogdieren zoals *mol*, *haas*, *egel*, *hert* en *vos* en van bomen zoals *eik*, *beuk*, *berk* of *es*. Bij de benoeming van categorieën die secundaire namen krijgen, treedt veel lexicale variatie op (zie de bijlage, waarin Guiraud-scores⁽¹³⁾ laten zien dat lexicale variatie in veel grotere mate optreedt bij de zangvogeltjes en de kruidachtige gewassen dan bij bomen, zoogdieren en grotere vogels zoals ooievaar, reiger en kievit). In de verschillende dialecten worden verschillende lexicale keuzes gemaakt, waaraan telkens verschillende benoemingsmotieven ten grondslag liggen. Deze geografische factor (verschillende dialecten zijn verschillende, geografisch gedifferentieerde taalsystemen) is vanzelfsprekend van groot belang in lexicale variatie. Ontlening en taalcontact spelen daarbij een grote rol. Werd zojuist nog de mol aangehaald als dier waarvoor nauwelijks lexicale variatie optreedt in de Brabantse dialecten, in Limburgse dialecten zijn voor dat dier wel vele verschillende namen in gebruik (WLD).

Zoals gezegd worden in de dialecten verschillende lexicale keuzes gemaakt, waaraan telkens verschillende benoemingsmotieven ten grondslag liggen. Uit de benoemingsmotieven is een lijst van eigenschappen te distilleren en dat zijn de eigenschappen die semantisch van belang zijn voor een categorie. Deze eigenschappen laten zien waar lexicale variatie op berust. Bij de drie leeuweriken zijn de benoemingsmotieven gebaseerd op waarneming; de benamingen kunnen vrijwel allemaal worden ondergebracht bij geluid, uiterlijk of de omgeving waarin men de vogels tegenkomt. Ook bij de planten speelt zintuiglijke waarneming een grote rol, want onder de benoemingsmotieven bevinden zich kleur, vorm, grootte, geur en stekeligheid en spatiële of temporele factoren, te weten de omgeving waarin men de planten vindt en hun bloeitijd. Daarnaast spelen evenwel volksgeneeskunde, spookverhalen en kinderspelletjes een rol. Dat zijn culturele en emotionele benoemingsmotieven. Het onderscheid tussen wilde en geteelde gewassen is nog een cultureel motief en de vernoeming naar een weersomstandigheid is een emotioneel motief (de klaproos wordt immers *donderbloem* genoemd omdat de plant als afweermiddel tegen onweer wordt gezien).

⁽¹³⁾ Guiraud-scores zijn de quotiënten van het aantal heteroniemen en de wortel van het aantal gegevens. Het aantal gegevens kan per afgevraagd begrip erg verschillen; daarom wordt hier de wortel van dat aantal genomen zodat die verschillen minder invloed hebben. De methode werd me aangereikt door Roeland van Hout.

Preponderantie speelt een belangrijke rol in lexicale variatie. Dat gaat niet enkel op voor psychologisch gewicht (bijv. een roodborstje is meer preponderant dan een pinguin, als we het over vogels hebben), dat over het algemeen op zintuiglijke waarneming en vertrouwdheid gebaseerd is. Dat gaat op de tweede plaats ook op voor cultureel belang. Planten en dieren die maatschappelijk om sociale of economische redenen saillant zijn, worden preponderant. Dat geldt bijv. voor kooivogels en voor eetbare en medicinale kruiden; zo speelt een geneeskundige toepassing een belangrijke rol in de benoeming van de papaver-soorten (zie ook Kruijzen, Swanenberg en De Pauw 2002). Een derde factor in lexicale variatie is zoals gezegd emotie. Spookverhalen, kinderspelen en het afweren van onweer spelen een rol in de benoeming van akkeronkruiden. Afkeuring en affectie hebben zo een bevorderende invloed op lexicale variatie. Zij veroorzaken metaforiek (bijv. de vlinder krijgt benamingen zoals *zomer-vogel*, *schoenlapper*, *pannenlikker* en *botervogel*). Ook taboe kan leiden tot de behoefte aan nieuwe benamingen; door metaforische betekenisuitbreiding kunnen persoonsnamen zoals *oude*, *varende* en *barende vrouw* verwijzen naar een wervelwind. Mooijman 1993 stelt dat hoe minder prototypisch een categorie is, hoe meer lexicale variatie optreedt, omdat afwijkende categorieën reden tot taboe zijn. Samenvattend zijn er met drie vormen van preponderantie (psychologische, culturele en emotionele) drie oorzaken te geven voor conceptuele differentiatie en samen met de verschillende morfologische strategieën zijn zij verantwoordelijk voor lexicale variatie.

Bibliografie

- BERLIN, B.
1992, *Ethnobiological classification. Principles of categorization of plants and animals in traditional societies*. Princeton.
- BERLIN, B., D. BREEDLOVE EN P. RAVEN
1973, "General principles of classification and nomenclature in folk biology", in : *American Anthropologist* 75, p. 214-242.
- BREE, C. VAN
2000, "Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie", in: *Taal en Tongval* 52, p. 22-46.
- BROK, H.
1991, *Enkele bloemnamen in de Nederlandse dialecten. Etnobotanische nomenclatuur in het Nederlandse taalgebied*. Amsterdam.

- CORNELISSEN, P.J. EN J.B. VERVLIIET
1899-1903, *Idioticon van het Antwerpsch dialect. (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*. Gent.
- DE TIER, V. EN M. DEVOS
2000, "De Zuid-Nederlandse benamingen voor de egel", in: V. De Tier, M. Devos en J. Van Keymeulen (eds.), *Nochtans was scherp van zin. Huldealbum Hugo Ryckeboer*. Gent.
- DOBLEN, W.H. VAN
1954, *Wat vliegt daar? Volledig zakboek der vogels van Midden-Europa*. 10e druk. Zutphen.
- DODONAEUS, R.
1644, *Cruydt-boeck Remberti Dodonaei, volghens sijne laetste verbeteringhe*. Antwerpen.
- HADDERINGH, H.
1991, "Talige categorieën en botanische categorieën. Discrepanties tussen plantennamen van botanici en leken", in: *Driemaandelijks blad* 43, p. 50-67.
- HEUKELS, H.
1907, *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten*, opnieuw uitgegeven met een inleiding van Drs. H.J.T.M. Brok (1987). Utrecht.
- KILIAEN, C.
1599, *Synonymia Latino-Teutonica (ex Etymologico C. Kiliani deprompta)*. *Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek der XVIIe eeuw*, uitgegeven door E. Spanoghe en J. Vercoullie (1889-1902). Gent, Antwerpen en 's-Gravenhage.
- KLUGE, F.
1975, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Berlin / New York.
- KRUIJSEN, J. EN J. SWANENBERG
2003, "Limburgse en Brabantse dialectdatabanken op internet", in: *Nederlandse Taalkunde* 8, blz. 158-162.
- KRUIJSEN, J., J. SWANENBERG EN T. DE PAUW
2002, "Volksgeneeskunde in bloemnamen. Het madeliefje en de sleutelbloem in de zuidelijk Nederlandse dialecten", in: *Taal en Tongval* 54, blz. 121-141.
- MARZELL, H.
1943-1979, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. 5 Bde. Leipzig.
- MOERDIJK, A. EN D. GEERAERTS
1991, "Het systematische dialectwoordenboek en de lexicologische gebruiker", in: *Taal en Tongval, themanummer 4*, p. 58-104.

- MOOIJMAN, E.
1993, "Onomasiology and anthropology", in: W. Viereck (ed.), *Proceedings of the International Congress of Dialectologists*, Vol. 2. p. 191-208. Stuttgart.
- OORT, E.D. VAN
1922-1935, *De vogels van Nederland*. 5 Delen. 's-Gravenhage.
- PÂQUE, E.
1896, *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch- Vlaanderen en Zuid-Nederland met aanduiding der toepassingen en der genezende eigenschappen der planten*. Namen.
- PAUWELS, J.L.
1933, *Enkele bloemnamen in de Zuidnederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage.
- SWANENBERG, J.
2000, *Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd. Over het benoemen van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten*. Nijmegen.
- SWANEPOEL, P.
1996, "Kategorisering en leksikale variatie in die veld van etnobiologiese naamgewing", in: *Suid-Afrikaanse tydskrif vir taalkunde, Supplement 30*, p. 3-35.
- SWANEPOEL, P.
2001, "Oor die unieke en die universele in die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur", in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 8, p. 250-284.
- UITTEN, H.
1946, *De volksnamen van onze planten*. Zutphen.
- VERDAM, J.
1932, *Middelnederlandsch handwoordenboek*. 's-Gravenhage.
- WBD: HIER: SWANENBERG, J.
2001, 2002, *Woordenboek van de Brabantse Dialecten, dl. III, afl. 4.1 Vogels, afl. 4.2 Overige dieren en afl. 4.3, Flora*. Assen.
- WEIJNEN, A.A.
1937, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant*. Fijnaart.
- WIJK, N. VAN
1984, *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* [met Supplement door C.B. van Haeringen]. 2e druk. Leiden.
- WLD: HIER: KRUIJSEN, J. & J. GOOSSENS
1991, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, dl. I, afl. 3 Weidebouw*. Assen.
- WNT: WOORDENBOEK DER NEDERLANDSCHE TAAL
1882-1998, 's-Gravenhage en Leiden.

WVD: HIER: DE PAUW, T.

2002, *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, dl. III, afl. Flora*. Tongeren.

Bijlage

Guiraud-scores van lexicale variatie:

Begrip	items / data	score Guiraud
Veldleeuwerik	30 / 352	1.60
Kuifleeuwerik	42 / 360	2.21
Boomleeuwerik	33 / 247	2.1
Zanglijster	24 / 153	1.94
Grote lijster	45 / 175	3.4
Koperwiek	16 / 76	1.83
Kramsvogel	27 / 70	3.23
Boerenzwaluw	23 / 285	1.36
Huiszwaluw	37 / 136	3.17
Oeverzwaluw	26 / 50	3.68
Gierzwaluw	27 / 94	2.78
Nachtzwaluw	22 / 84	2.4
Huismus	44 / 414	2.16
Ringmus	54 / 309	3.07
Grasmus	75 / 338	4.08
Heggenmus	78 / 352	4.16
Koolmees	104 / 673	4.01
Pimpelmees	92 / 344	4.96
Kuifmees	15 / 33	2.61
Zwarte mees	15 / 40	2.37
Staartmees	29 / 84	3.16
Merel	21 / 1073	0.64
Ooievaar	16 / 324	0.89
Reiger	11 / 308	0.63
Kievit	3 / 98	0.3
Mol	9 / 589	0.37
Egel	9 / 397	0.45

Haas	17 / 510	0.75
Spitsmuis	18 / 243	1.15
Vlinder	88 / 1618	2.19
Eik	10 / 1105	0.3
Beuk	6 / 344	0.3
Klaproos	56 / 657	2.56
Slaapbol	42 / 129	3.7
Korenbloem	33 / 448	1.56
Knoopkruid	25 / 54	3.4
Gele plomp	26 / 61	3.33
Witte waterlelie	46 / 239	2.98
Madeliefje	86 / 554	3.65
Sleutelbloem	106 / 522	4.64